

İrk Bitig’de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar

Erman AYDOĞANLAR

Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili ABD, İzmir

*Sorumlu Yazar
e.aydoganlar@windowslive.com

Özet

Bu yazıda, Eski Uygurca fal kitabı *İrk Bitig*’de geçen hayvan adları ve hayvanlarla ilişkili kavram adları, dil-kültür ilişkisi yönünden ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İrk Bitig, Hayvan adları, Eski Türk kültürü

Abstract

In this paper, animal names and concepts relative with animals that mentioned in the book “İrk Bitig” will be discussed in terms of language and culture relation.

Key Words: İrk Bitig, Animal names, Old Turkic culture

Maniheist Uygurlara ait, 9. yüzyılın başlarından kalma bir eser olan *İrk Bitig* (Fal Kitabı), Türklerin bilinen ilk yazı sistemi olan runik yazı ile kitap olarak elimize ulaşan tek metindir.

Eserde 65 tane fal ve her falın sonunda kısa yorumlar bulunmaktadır. Son bölümde ise iki kısa paragraftan oluşan bir hatime vardır. (*İrk Bitig* eserinin detaylı içeriği, eser üzerine yapılan çalışmalar, eserin yazım özelliği hakkında bkz. Tekin 2004: 13-17).

İrk Bitig’deki fal sistemi, üç kez atılan bir zarın her atılışındaki numaralarının birleştirilerek yazılmasından ibarettir. Kırgız-Kazaklarda ve Özbeklerde yaygın olarak kullanılan, şaman geleneklerine dayanan “Kumalak” falı da bu sisteme benzer şekilde üçlü birleşenlerden (sol omuz, baş, sağ omuz) tertiplenmiştir (İnan 2006: 157). Bu bakımdan fal geleneğinin Türklerde şamanizmden beri bulunduğu söylenebilir.

Adından da anlaşılacağı gibi [*İrk* “kâhinlik, fal, yürektekini dışarı çıkarma” (DLT IV 2006: 218); *bitig* “yazma, yazı” (DLT IV 2006: 96)], esasında bir fal kitabı olan *İrk Bitig*’de edebi bir anlatım ve masalsi unsurlar da yer almaktadır. Ahmet Bican Ercilasun da bu konuya dikkat çekmiş, eserde çeşitli adetlerin, inanışların ve masal unsurlarının da bulunmakta olduğundan bahsetmiştir (Ercilasun 2005: 237). İ.V. Stebleva da yine bu eserdeki farklı yönleri dile getirenlerdendir. İçerik bakımından bu “65 şiirsel minyatür”ün, farklı türden birkaç grup içerdiğinden bahsetmiştir. Bu grupları ise; insan ve hayvan yaşamından

alınma gerçek konular, mit ve masal kaynaklı konular, doğa betimlemeleri, öğütler ve ahlâki hikmetler olarak sıralamıştır (Stebleva 1998: 199). Klyaştorniy, bu fal metinlerinin bir destanın parçaları olduğunu düşünmektedir (Kaya 2008: 6).

Esere bakıldığında, tam 37 tane farklı hayvan adı ve hayvanlarla / hayvancılıkla ilişkili 49 tane kavram adı (hayvanlara veya hayvancılığa has fiiller ve sıfatlar) görülüyor. Hacim olarak ufak olan bu eserin böylesine zengin bir hayvan kadrosunu ve buna ilişkin kavramları içermesi dikkat çekicidir.

İrk Bitig’de geçen hayvan adları ve hayvanlarla ilişkili kavramlar şunlardır:

Hayvan Adları

1. *adğır* “aygır”
2. *adıg* “ayı”
3. *amğa* “yaban keçisi”
4. *at* “at”
5. *bars* “pars, kaplan, leopar”
6. *bi* “kısırak”
7. *boymul toğan* “bir tür doğan”
8. *böri* “kurt”
9. *buğra* “erkek deve”
10. *buzagu* “buzağı”
11. *çekik* “toygak kuşu”
12. *elik* “erkek ceylan”
13. *iñek* “inek”

14. *iñen* “dişi deve”
15. *kara kuş* “kartal”
16. *kekük* “bir tür doğan veya kartal”
17. *kiyik* “yaban hayvanı, geyik”
18. *koñ* “koyun”
19. *kuğu* “kuğu”
20. *kulun* “tay”
21. *kumursğa* “karınca”
22. *kuş* “kuş”
23. *kuzğun* “kuzgun, kara karga”
24. *öküz* “öküz”
25. *sığun* “erkek geyik”
26. *tabışğan* “tavşan”
27. *tebe* “deve”
28. *tıg* “doru; doru at”
29. *tilkü* “tilki”
30. *titir* “dişi deve”
31. *toğan kuş* “doğan”
32. *toñuz* “domuz”
33. *turna kuş* “turna”
34. *üpgük* “ibibik, hüthüt kuşu”
35. *yarğun kiyik* “bir geyik türü”
36. *yılan* “yılan”
37. *yunt* “at”

Hayvanlarla İlişkili Kavram Adları

1. *ab* “av”
2. *adgırlık* “aygırlık, aygır olmaklık”
3. *buğralık* “buğralık, buğra olmaklık”
4. *eñ* “av, yiyecek”
5. *in* “in, hayvan yuvası”
6. *kanat* “kanat”
7. *kudruk* “kuyruk”
8. *kudursuğ* “kuyruk sokumu”
9. *kuruğsak* “kursak, mide”
10. *meñ* “av, yiyecek”
11. *tan* “ten, vücut”
12. *teri* “deri”
13. *tezek* “tezek, kuş pisliği”
14. *tırñak* “tırnak”
15. *tuyuğ* “nal, toynak”
16. *tüg-tü* “tüy”
17. *tüşnek* “tünek”
18. *uya* “yuva”
19. *ügür* “sürü”
20. *yülki* “at sürüsü”
21. *yil* “yele”

Hayvanlara Ait Sıfatlar

1. *ak* “ak, kır”
2. *ala* “ala, alaca, karışık renkli”
3. *esri* “renkli, benekli”
4. *kök* “mavi”
5. *semiz* “semiz”
6. *talım* “yurtucu, savaşkan”
7. *tıg* “doru”
8. *toruk* “zayıf”

Hayvanlara Ait Fiiller

1. *botula-* “deve doğurmak”
2. *buzagula-* “inek doğurmak”
3. *eñle-* “vahşi hayvan avına çıkmak”
4. *eş-* “atı hızlı sürmek”
5. *et-* “ötmek”
6. *kalı-* “uçmak, havalanmak”
7. *kop-* “kalkmak, uçmak, havalanmak”
8. *kulunla-* “at doğurmak”
9. *kuşla-* “kuş avına çıkmak”
10. *meñle-* “yiyecek avına çıkmak”
11. *min-* “(hayvana) binmek”
12. *möñre-* “(geyik) böğürmek”
13. *semrit-* “semirmek, semirtmek”
14. *tigret-* “atı son hızla koşturmak”
15. *uç-* “uçmak”
16. *yalğa-* “yalamak”

Hayvancılığa İlişkin Kavramlar

1. *ağıl* “ağıl”
2. *budla* “devenin burnuna geçirilen halka”
3. *sağır* “av yeri, avlak”
4. *tuzak* “tuzak”

Adları geçen bu hayvanların, kitaptaki kısa fallarda kahraman olarak bulunmaları, birinci ağızdan konuşturulmaları (intak sanatı) ve olağan üstü sıfatlar almaları (*Altun kanatlıg talım kara kuş*, *Altun başlıg yılan* vs.) gibi durumlar *Irk Bitig*'in masalsı unsurlar, hatta daha özel adıyla “fabl” (hayvan masalı) özelliği de taşıdığını göstermektedir. Bu fabl unsurları kitapta bulunan 65 falın 35’inde bulunmaktadır.

Bu fallardan birkaç örnek:

Altun kanatlıg talım kara kuş men. Tanım tüsi takı tükemezken talıyda yatıpan tapladukumin tutar men, sebdükümin yiyür men. Antag küçlüg men. Ança biliñler: Edgü ol. “Altın kanatlı yırtıcı (bir) kartalım. Vücudumun tüyleri henüz tam büyümemiş olmakla birlikte, deniz (kıyısı) nda yatarak dilediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum. Onca güçlüyüm. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (Tekin 2004: 18,27)

Adıglı toñuzlu art üze sokuşmış ermiş. Adıgñ karnı yarılmış, toñuzuñ azığı sınmış tir. Ança biliñ: Yablak ol. “(Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş. Ayının karnı yarılmış, domuzun azı dişleri kırılmış, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.” (Tekin 2004: 18-27)

Özlük at öñ yirde arıp oñup toru kalmış. Teñri küçiñe tag üze yol sub körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yoriyu barıpan, sub içipen, yaş yipen ölümde ozmış tir. Ança biliñler: Edgü ol. “(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış. (Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden kurtulmuş, der.” (Tekin 2004: 20, 29).

Eserin bu özellikleri taşıması, Böğü Kağan döneminde Ötüken Uygur Devleti’nin 762’de Mani dinini (Işık dini) resmen kabul etmesiyle dolaylı yoldan ilişkilidir. Çinli rahipler tarafından Uygurlara öğretilen bu dinin yayılması, onların kültürüne ve edebiyatına doğal olarak bu dinin izlerini

taşıdı. Semih Tezcan, Eski Yunan edebiyat ürünlerinden olan *Aisopos* (Ezop) masallarının Hıristiyan Süryaniler aracılığı ile Maniheizme ulaştığını düşünmektedir. Bu masalların Eski Uygurca çevirilerinin bulunduğunu da söyler (Tezcan 1978: 302). Bunun yanında yine bir diğer hayvan masalı kitabı olan, M.S. 300'de Sanskritçe (Edebi Hintçe) olarak yazılmış *Kelile ve Dimne*'nin 570 yılında Eski Süryancaya çevrilmiş olduğu bilinmektedir. *Ezop* masallarının da Süryaniler tarafından Uygurlara getirilmiş olduğunu kabul edersek, *Kelile ve Dimne*'nin de bu yolla Uygur edebiyatına ulaştığı düşünülebilir.

Bu iki eserden ötürü *İrk Bitig*'de bu tür hayvan masalı unsurlarının neden yer aldığı açıklanabildiği gibi, bir diğer fikir de Jean Paul Roux'un belirttiği gibi "hayvanın gerçek bir kehanet gücünün" olması dolayısıyla, hayvanların bu fal kitabında sıklıkla kullanılmasıdır. Roux, insanlar ile hayvanların eylemleri arasında eşgüdüm olduğu saptamış, destanlarda veya kültürü yansıtan diğer kitaplarda hayvanların yer almasının insan hayatını simgelediğini söylemiştir. Bu sebeple, *İrk Bitig*'deki bazı öykülerde hayvanın başına gelen iyi veya kötü olayların insan için de iyi veya kötü olarak yorumlanabileceğinden söz etmiştir (Roux 2005: 52, 76). Nitekim *İrk Bitig*'deki fâllarda eğer hayvanın başına iyi bir şey gelmişse fal iyi; kötü bir olay geldiyse fal kötü sonuçlanmaktadır. Stebleva da buna benzer olarak; eğer bir ev yanınca, geyik yavruları yiyeceksiz kalırsa, ayının karnı yarılmışsa, yaban domuzunun dişi kırılmışsa gibi örneklerde olduğu gibi hayvanlara zarar geldiği durumlarda falın kötü sonuçlandığına işaret etmiştir (Stebleva 1998: 200):

Bars kıyık eñke meñke barmış. Eñin meñin bulmuş. Bulupan uyasıñaru ögire sebinü kelir tir. Ança biliñ: Edgü ol. "(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş. (Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir." (Tekin 2004: 21, 30).

Bir karı öküzüg bilin biçe kumursga yimiş. Kamşayuy umatın turur tir. Ança biliñler: Yablak ol. "Yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımlıdayamadan duruyor. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (Tekin 2004: 22, 31).

Daha detaylı olarak incelendiğinde, özellikle Türk destanlarında hayvanların ayrı ayrı önemleri olduğu ve belli şeyleri simgelediği görülmektedir. Örneğin *İrk Bitig*'de de geçen doğan ve kartal kuşları (*togan kuş, alp kara kuş*; İslami Türk edebiyatında *simurg*) (İnan 1998: 350), Türk toplumu açısından büyük öneme sahiptir. Doğan, Türklerde daha çok avcılıkta kullanılmış, evlerin ve sarayların süsü, hakanların ve yiğitlerin sembolü olmuştur. Elinde doğan tutan Osmanlı padişahlarının minyatürleri bile yapılmıştır (Ögel 2006: 127). Kartal da kutsal bir hayvan olarak görülür; yaşam kuşu ve kozmik kuş olarak iki rol oynar. Onun bu kutsiyeti göklerde olmasının etkisiyledir (Roux 2005: 13-59). Eski Türklerde "kartal" inancının mühim bir yer tuttuğunu İbrahim Kafesoğlu da belirtmiş, Orta Asya'da M.Ö. 2000 yıllarından kaldığı anlaşılan *Kurat* kurganı içinde bir kartal pençesine rastlandığını, Kül Tegin'in büstünde serpuşunun ön tarafında kanatları açık bir kartal kabartması olduğunu söylemiştir (Kafesoğlu 2004: 299). Tanrının göklerde olduğu inancına sahip olan Türklerin, yükseklerde bulunan, yani tanrıya yakın olan her şeyi kutsal olarak gördükleri bilinmektedir. Bu sebeple kaz, turna gibi diğer kuş türlerine de bu kutsiyeti

atfetmişlerdir. Hatta İbn-i Fadlan, turna kuşlarına tapan Başkırtların varlığından söz etmiştir¹.

Uçabilen hayvanların dışında öneme sahip olan diğer bir grup, *İrk Bitig*'de de bulunan Pars, kaplan gibi yırtıcı hayvan cinsleridir. Bu yırtıcı hayvanlar Türk destan geleneğinde insana yoldaş olurlar, akıl verirler. Bu nedenle kutlu bir hayvan gibi karşımıza çıkmaktadır (Ögel 2006: 536).

Kutsal olarak görülen bu hayvanlar ve burada üzerinde durmadığımız bunlar gibi diğerlerinin yanında, Türk kültüründe kötülüğe delalet eden hayvan cinsleri de mevcuttur. Örneğin domuz ki yine *İrk Bitig*'de yer almaktadır, Türk geleneklerinde kötü bir ruha sahiptir. Bilindiği gibi Türkler başlangıçtan beri domuz eti yemezler. Özellikle yaban domuzu kötü ruhlu ve yırtıcı bir hayvan olarak görülür. Dış etkilerden uzak bazı Altay dualarında "gök kaban² (yaban domuzu), sen cinlerin en yamanı ve en kötüsün", deniyordu (Ögel 2006: 541).

SONUÇ

Türk yazılı edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *İrk Bitig*'in fal kitabı olma özelliğinin dışında, Türk kültürünün esaslarını yansıtmaya ve fabl unsurlarını içermesi bakımından farklı yönleri de bulunmaktadır. Bunlar, esere bir kat daha değer, bir kat daha zenginlik katmıştır. İç içe yaşanan hayatta, hayvanlara verilen önemin insanla eş değer olduğu görülmüştür. Ayrıca Türk dinî geleneğini de gözler önüne seren eserde, hayvan tasvirlerinin ve onların içinde bulunduğu epizotların *İrk Bitig* metninde zikredilmiş olması, hiç şüphesiz Orta Asya ve Sibiryalı halklarının Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlara mitolojik bir değinme niteliği taşımaktadır (Stebleva 1998: 200).

Edebiyatımızdaki diğer yapıtlara da farklı açılardan bakmak, o eserlere zenginlik katmakla birlikte diğer eserleri anlamada ve Türk kültürünü ortaya koymada yarar sağlayacaktır. Çünkü hiçbir eser tek bir konudan bahsetmez; bahsettiği konu veya konuların yanı sıra dil, kültür, din, tarih gibi olguları da yansıtabilme özelliğine sahiptir.

KAYNAKÇA

- [1] Roux, Jean Paul (2005), *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- [2] Tekin, Talat (2004), *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Basımevi.
- [3] Tezcan, Semih (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: TTK Yayınları, (s. 271-323).
- [4] Ercilasun, Ahmet Bican (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- [5] Kafesoğlu, İbrahim (2004), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

1 Roux, Jean Paul, (2005), *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

2 Bahaeddin Ögel burada domuzun "gök" olarak nitelendirilmesiyle ilgili, bu hayvanın Tanrıya ilişkili olan kötü ruh olması gerektiğini söylemiştir. Ancak bizim kanaatimize göre buradaki "gök" sıfatı doğrudan doğruya hayvanın rengini, yani "mavi, boz" rengini ifade etmektedir.

- [6] İnan, Abdülkadir (1998), *Makaleler ve İncelemeler* (1. cilt), Ankara: TTK Yayınları.
- [7] Ögel, Bahaeddin (2006), *Türk Mitolojisi* (2. cilt), Ankara: TTK Yayınları.
- [8] Mahmud, Kâşgarlı (2006), *Dîvanü Lûgat-it-Türk* (çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yayınları.
- [9] İnan, Abdülkadir (2006), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK Yayınları.
- [9] Stebleva, İ.V. (1998), *Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig ve Sembollerinin Kavramsal Temeli* (çev. Halil İbrahim Usta): Moskova (s. 70-83).
- [10] Kaya, Ceval (2008), “İrk Bitig’de Falcılık”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin), (s. 359-368).